

Nivellering

Ieder jaar brengt de werkgevers- en werknemersstrijd om de cao's heel wat pennen in beweging. De huidige commentaren wijken echter af van die van voorgaande jaren. Het vorig jaar „gesloten” Centraal Akkoord is hiervan de oorzaak. Door dit akkoord ligt de nationale stijging van de loonsom grotendeels vast. De verdeling van die stijging over de vele werknemers ligt evenwel niet vast en diverse vakbonden hebben duidelijk te kennen gegeven dat het grootste deel van die stijging ten goede moet komen aan vnl. de inkomenscategorieën die zij vertegenwoordigen.

Dit alles heeft tot gevolg dat de economische commentaren in de dag- en weekbladen thans een meer persoonlijk karakter dragen dan vroeger. Toen de loononderhandelingen nog gingen over de hoogte van de loonstijging, was het gemakkelijk aan te tonen dat een loonstijging groter dan de stijging van de arbeidsproductiviteit tot inflatie leidt en daardoor nadelig is voor de Nederlandse economie. Van de huidige vakbondswensen is dit niet gemakkelijk aan te tonen, hoewel vele economen wel hun bezorgdheid tonen. Misschien dat hierdoor de werkgevers niet direct voor hun eigen belang pleiten, maar voor het belang van de „grote groepen werknemers die in koopkracht belangrijk achteruit zouden gaan”, indien een maximum in de prijscompensatie — de wens van veel vakbonden — zou worden verwezenlijkt.

Toch worden er ook pogingen gedaan om aan te tonen dat in de huidige maatschappij inkomensnivellering nadelig voor de economie is. Een voorbeeld hiervan trof ik aan in een interview met Prof. Dr. A. H. J. Kolnaar, hoogleraar te Tilburg, in *De Tijd* van 21 april jl. Prof. Kolnaar zei om economische redenen tegen een politiek tot inkomensnivellering te zijn omdat „je niet weet waar je aan begint”. Hij doelde op eventuele nadelige effecten op de werkgelegenheid, de betalingsbalans, de ontwikkelingshulp enz. Thans beschikt de economische politiek volgens Prof. Kolnaar niet over effectieve middelen, een geplande inkomenspolitiek te voeren.

Ik ben bang dat de vakbonden niet naar Prof. Kolnaar zullen luisteren. En daarover behoeven we ons niet te verbazen, want in datzelfde interview maakt Prof. Kolnaar duidelijk dat hij ondanks zijn zgn. objectieve wetenschapsbeoefening voorstander is van een kapitalisme met veel vrijheden; „de vrijheid om te consumeren wat je wilt, is ook wel wat waard”, zei hij op een vraag over consumptiebeleid. Tevens maakte hij zonneklaar duidelijk weinig gelukkig te zijn met de vastenbrief van de Nederlandse bisschoppen, die daarin het streven naar welvaart ter discussie stelden.

Prof. Kolnaar beweerde dat inkomensnivellering wegens een verschuiving in de bestedingen tot werkloosheid leidt, waardoor je met een maatregel die dient om de economisch zwakkeren te helpen, juist het tegendeel bereikt. Hierover schreef ook Prof. Dr. D. B. J. Schouten (eveneens uit Tilburg)

in *FEM* van 11 april jl. Prof. Schouten concludeert onder meer dat in een vrije markteconomie een ongemotiveerd (?) streven naar inkomensnivellering nadelig is voor de inkomensgroep die er beter van denkt te worden. De gehele problematiek draait — afgezien van het ongemotiveerd streven — om die vrije markteconomie. Immers, de vrijheid in de huidige economie is al zo ingeperkt door allerlei machten (waaronder die van overheid, werkgevers en werknemers) dat ik de voorbeelden van Prof. Schouten louter academisch vind. Een vakbondsmans zou misschien zeggen dat inkomensnivellering de krachten, die tegen de vrije markteconomie werken, corrigeert.

Toch heeft het zin vraagtekens te plaatsen bij de wensen van de vakbonden. Een inkomenspolitiek dient door de overheid te worden gevoerd en eigenlijk niet door de vakbeweging, die te veel partijdig is. Bovendien draagt de vakbeweging slechts bij tot een herverdeling binnen het loon en een gedeelte van het winstinkomen. Het VNO-blad *Onderneming* gaf op 20 april jl. een overzicht van meningen van een aantal hoogleraren (Tinbergen, Schouten, Albeda, Goudzwaard, Hofstra, Van Esveld en Van Doorn) die op hun wijze vraagtekens plaatsten en allen min of meer voor onderzoek pleitten.

Met het entameren van een dergelijk onderzoek moet men voorzichtig zijn. Van Zweeden schreef reeds in *NRC Handelsblad* van 17 april jl. n.a.v. de opdracht van de partijen bij het Hoogovens-overleg aan Mevr. Prof. Drs. C. W. Visser om te bestuderen wat het effect is van een beperkte prijscompensatie, dat iedere bestedingscategorie een politieke lading krijgt of een twistpunt wordt. Echter, ook een onderzoek voor een objectieve opdrachtgever kan politieke moeilijkheden geven omdat eigenlijk iedere prijscompensatie iets dwaas is. Waarom moeten mensen die voor een deel de inflatie veroorzaken, beschermd worden tegen de gehele inflatie? Waarop moet de compensatie betrekking hebben? Als ze ervoor dient ieders inkomen te handhaven op hetzelfde reële niveau, dient de compensatie onbeperkt aan iedereen te worden gegeven (zie bijv. Prof. Dr. H. W. J. Bosman — ook uit Tilburg — in *ESB* van 28 maart jl.). Maar als ze ervoor dient slechts het levensonderhoud op hetzelfde reële niveau te handhaven, wordt het moeilijker. Dan ontkomen we er niet aan per inkomenscategorie de kosten van levensonderhoud te bepalen, waarbij dan tevens moet worden aangegeven welke bestedingen wel en welke niet voor compensatie in aanmerking komen.

Zolang een nationaal inkomensbeleid dat antwoord geeft op de bovenstaande vragen ontbreekt, lopen we het gevaar dat de vakbeweging haar wil doordrijft; ze is er machtig genoeg voor. Niemand kan haar dit kwalijk nemen.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Nivellering	377
Column Economie en menselijk geluk, door <i>Prof. Dr. J. Wemelsfelder</i>	379
<i>Prof. Dr. B. M. S. van Praag en Drs. Ir. A. Kapteyn:</i> Wat is ons inkomen ons waard? (II)	380
Notitie Nederlandse arbeidsverhoudingen in druk	381
<i>Prof. Dr. A. Maris en Drs. J. H. Post:</i> Landbouw, landbouwpolitiek en inflatie	383
<i>Dr. H. M. H. A. van der Valk:</i> De efficiënte universiteit	384
<i>Drs. A. H. A. van der Meer:</i> De afnemende betekenis van het trendmatige begrotingsbeleid	388
<i>Drs. L. A. van der Linden:</i> Een greep uit recente marketing-publikaties	390
Belgische kroniek Conjunctuur en krediet in België, door <i>W. Janssens</i>	392
Boekennieuws	393
Mededeling	396

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f 78,00 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f 46,80 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies. (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekeningno. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f 2,50 (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekeningno. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Economie en menselijk geluk

Studenten vragen nogal eens: „Waar komen onze economische doelstellingen vandaan?“ Het is zo iets als: „Waar komen de kinderen vandaan?“ We denken dat we het antwoord weten, maar we weten het eigenlijk niet. Sommige van onze doelstellingen lijken zo vanzelfsprekend, dat we ons niet of nauwelijks realiseren dat het nog doelstellingen zijn. Een van die vanzelfsprekendheden is dat wie naar een hoger inkomen opklimt, er beter aan toe is. Het is het uitgangspunt van alle politici en ministers. Het is het uitgangspunt van alle leerboeken in de economie waarin men de lezer moeizaam door een systeem van curves naar steeds hogere welvaart laat opklimmen. We zijn zo geïmpregneerd met deze gedachte, dat we zelden overwegen of het een realistische gedachtengang is. Ook andere, minder ontwikkelde, landen worden door ons flink in dezelfde carboleum gezet. Door ontwikkelingshulp zullen deze landen er — zo zeggen we — ook beter aan toe worden.

Dat dat alles nogal relatief en misschien wel ijdel is, komt maar een enkele keer naar voren. Het komt bijvoorbeeld naar buiten in die enquêtes waarin mensen gevraagd worden of ze er de laatste jaren in welvaart op vooruit zijn gegaan. Terwijl economen met de cijfers in de hand haarfijn voorrekenen dat dit pertinent het geval is, wordt het even pertinent door de geënquêteerde volksstammen ontkend. Ze voelen er zich niet beter aan toe. Als dat zo is, wat zijn dan onze doelstellingen en al onze leerboeken nog waard? Het komt ook tot uitdrukking in tabel 1, waarin geprobeerd is menselijk

Ook wanneer we de ontwikkeling in de tijd waarnemen, blijkt — althans uit de volgende gegevens voor de Verenigde Staten — niets van een samenhang tussen stijging van nationaal inkomen en toeneming van menselijk geluk. Tabel 2 geeft een beeld.

Tabel 2. Nationaal inkomen en verdeling van persoonlijk geluk in de Verenigde Staten 1947-1970 (aantal personen in % van de totale steekproef).

Totale bevolking	Zeer gelukkig	Tamelijk gelukkig	Niet erg gelukkig
1952.....	47	43	9
1957.....	53	43	3
1963.....	47	48	5
1966.....	49	46	4
1970.....	43	48	6

geluk in verschillende landen te vergelijken met het nationaal inkomen per hoofd over de periode 1960-1963 1). (Persoonlijk geluk is hier gemeten door personen in een steekproef zichzelf een cijfer lopend van 0-10 te laten geven voor hun gevoel van geluk).

Men ziet dat een duidelijke correlatie ontbreekt. Het menselijk geluk — zoals dit door mensen zelf wordt gepercipieerd — stijgt niet met het inkomen per hoofd van de bevolking. De „overigens op niets gebaseerde veronderstelling van de economen, dat „welvaart“, dat wil in leerboektaal zeggen onze subjectieve behoeftenbevrediging, stijgt met het inkomen (maar in minder dan evenredige mate) wordt door dit soort onderzoek-resultaten niet bevestigd. Het zou eigenlijk aanleiding moeten geven om eens beter na te gaan hoe diep we ingesneeuwd zijn in onze conventionele onbewezen wijsheden.

Zowel wanneer men naar het aantal mensen kijkt dat zich gelukkig voelt als naar het aantal mensen dat niet gelukkig is, valt geen duidelijke samenhang met de groei van de welvaart te ontdekken. Van 1952 tot 1970 nam de welvaart per hoofd van de bevolking in de Verenigde Staten sterk toe met ongeveer 50%!

Samenhangen tussen inkomen en geluksgevoel blijken daarentegen wel naar voren te komen als we voor elk van de verschillende landen *afzonderlijk* het gepercipieerde geluk correleren met de inkomensverschillen in die landen. Dat zou kunnen wijzen op het feit dat niet de absolute hoogte van ons inkomen belangrijk is, maar het inkomen in verhouding tot dat van anderen.

Onwillekeurig is men na het voorafgaande geneigd om Boulding te citeren: „Should not the increase in gross national product be a worry and should not the increase in consumption be a crime?“

Tabel 1.

Land	Reëel inkomen per hoofd in \$	Gemiddelde waardering voor persoonlijk geluk (0-10)
Nigeria.....	134	4,8
India.....	140	3,7
Egypte.....	225	5,5
Philippijnen.....	282	4,9
Panama.....	371	4,8
Brazilië.....	375	4,6
Joegoslavië.....	489	5,0
Cuba.....	516	6,4
Japan.....	613	5,2
Polen.....	702	4,4
Israël.....	1027	5,5
West-Duitsland.....	1860	5,3
Verenigde Staten.....	2790	6,6

(Prof. Dr. J. Wemelsfelder is hoogleraar economie aan de Technische Hogeschool te Eindhoven).

1) Deze en de volgende gegevens zijn ontleend aan: Richard A. Easterling, Does economic growth improve the human lot, mimeo. paper, University of Pennsylvania, USA.

Wat is ons inkomen ons waard?(II)

PROF. DR. B. M. S. VAN PRAAG*
DRS. IR. A. KAPTEYN

In het eerste artikel (ESB van 25 april jl.) hebben de auteurs onderzocht, of het netto inkomen door het individu kan worden gewaardeerd op een numerieke schaal. Dit bleek mogelijk. De waardering van het netto inkomen y kan worden beschreven met behulp van een individuele welvaartsfunctie $U(y)$. De resultaten van de schatting van deze functie bij een steekproef van 3.000 individuen zijn in het vorige artikel weergegeven. Het bleek, dat $U(y)$ voor de meeste individuen adequaat wordt beschreven door een lognormale verdelingsfunctie (μ, σ) . In dit artikel bezien we welke factoren de inter-individuele verschillen van de inkomenswaardering nader bepalen.

De preference drift

Het verschijnsel, dat de welvaartsfunctie van het inkomen verschuift wanneer het werkelijk genoten *netto* inkomen verandert, is belangwekkend. Het vermoeden dat dit verschijnsel bestaat is reeds vaak geuit, bijv. door Katona 1). Daarbij ging het echter om kwalitatieve interpretaties van gegevens en er is o.i. geen geslaagde poging gedaan om de *preference drift* te kwantificeren.

Wanneer de consument met een inkomen gelijk aan zijn mediaaninkomen van bijv. f. 20.000 en een $e^{\frac{1}{2}\sigma} = 1,30$, een netto inkomensstijging verwacht van f. 4.400, dan zal hij *ex ante* aannemen, dat zijn inkomenswaardering zal stijgen van 5 naar ca. 6,5. Wanneer de welvaartsfunctie onverlet blijft door deze inkomensstijging, zal de consument ook *ex post* zijn welvaartsniveau met 6,5 waarderen. Wanneer daarentegen de welvaartsfunctie meeschuift met het netto inkomen, zal de *ex post* waardering van de *ex ante* waardering gaan verschillen. De stijging van f. 4.400 blijkt achteraf dan niet tot een inkomenswaardering van 6,5, maar tot één van bijv. 6,0 te leiden. Dit houdt in dat niet de gehele inkomensstijging wordt vertaald in een welvaartsstijging, maar dat een gedeelte door het psychologische verschijnsel van de *preference drift* wordt afgeroomd. Stel dat de werkelijke waardering na de inkomensstijging 6,0 is, dan zou daar *ex ante* niet een inkomensstijging van f. 4.400 voor nodig geweest zijn, maar slechts één van f. 2.800. M.a.w., het waarderingsaccres dat overeenkomt met een bepaalde loonstijging ligt *ex post* lager dan *ex ante* wordt verwacht. In ons voorbeeld is f. 1.600 „verdwenen“.

We zien dat verschillen in inkomen niet constant worden gewaardeerd. Als maat voor de *preference drift* introduceren we een elasticiteit. Zij de *preference drift* genoteerd als β dan definiëren we

$$\beta = \frac{\text{stijging in \% van mediaaninkomen}}{\text{stijging in \% van actueel netto inkomen}}$$

Indien er geen *preference drift* zou zijn, zou de bovenvermelde verhouding nul zijn. In het geval dat die verhouding 1 is, blijkt de welvaartswaardering voor en na de inkomensstijging dezelfde te zijn. De gehele inkomensstijging wordt dan in het gedragspatroon geassimileerd en dient als de bekende paalen voor de zwijnen.

Het is duidelijk, dat de gemeten *preference drift* de uitkomst is van een comparatief-statistische analyse. Het is zeker niet zo, dat meteen na de loonstijging dit verschuivingseffect volledig optreedt. De consument heeft enige tijd nodig om aan zijn nieuwe situatie te wennen en wij mogen dus aannemen dat dit effect met een zekere vertraging geleidelijk aan verschijnt. Niettemin blijkt het fenomeen uit de cijfers zonneklaar.

De vraag is op welk niveau de *preference drift* β nu in Nederland gemiddeld ligt. Hierover hebben wij in *European Economic Review* gerapporteerd 2). De *preference drift* in de Nederlandse steekproef blijkt gemiddeld te liggen op ca. 65%, ons inziens een zeer hoog cijfer. Het betekent immers, dat een loonsverhoging van bijv. f. 100 netto, waarvan men hoge verwachtingen heeft, achteraf slechts wordt gewaardeerd als een netto loonsverhoging van f. 35. Er zij opgemerkt, dat het hier niet om een tijdreeksanalyse gaat, zodat de invloed van de prijsinflatie is geëlimineerd.

Het spreekt overigens vanzelf, dat de *preference drift* niet voor ieder individu dezelfde is. We hebben daarom nagegaan hoe de *preference drift* varieert tussen verschillende sociale groepen en reproduceren de meest belangwekkende resultaten in de tabellen 1 en 2. In de tabellen zijn de respondenten telkens onderverdeeld naar opleidingsniveau en een andere sociologische karakteristiek, nl. achtereenvolgens de bezigheden van de echtgenote van de hoofdkostwinner, de arbeidsomgeving en het beroep van de hoofdkostwinner. Het getal rechtsboven in elke cel is de *preference drift*, het getal middenonder is het aantal respondenten, dat in de cel thuishoort. Het getal linksboven komt nog ter sprake.

Een duidelijk patroon is in de tabellen moeilijk te onderkennen, maar sommige cijfers verdienen toch nader commentaar. De respondenten met uitgebreid lager onderwijs als laatst genoten algemene opleiding en degenen met middelbaar beroepsonderwijs hebben duidelijk de hoogste *preference drift*, waarbij de geschoolde arbeiders en degenen die behoren tot het lager en middelbaar leidinggevend personeel de kroon spannen. Bij deze groepen blijft van een netto

* De auteurs zijn verbonden aan het Economisch Instituut der Rijksuniversiteit te Leiden.

1) G. Katona, *The Powerful Consumer*, MacGraw-Hill, New York, 1960.

2) B. M. S. van Praag en A. Kapteyn, Further Evidence on the Individual Welfare Function of Income: an Empirical Investigation in The Netherlands", *European Economic Review*, herfst 1973, blz. 1-30.

inkomensstijging van f. 100 niet meer dan ongeveer f. 15 over. Er zijn zelfs enkele groepen met een preference drift groter dan één! Vooral bij deze laatste groepen past enige reserve t.a.v. de betrouwbaarheid van de getallen, hoewel een plausibele verklaring soms mogelijk is. Ter illustratie behandelen we het geval van het kader bij leger en politie (niet burgerlijk personeel bij leger en politie met een hogere beroepsopleiding). De gevonden preference drift veroorzaakte in eerste aanleg nogal wat scepsis bij de auteurs. Echter naar leden van deze groep ons bevestigden, plegen inkomensverhogingen vaak samen te gaan met betrekkelijk ingrijpende veranderingen in levensomstandigheden (promotie, overplaatsing enz.). De financiële extra eisen die de nieuwe situatie stelt, zouden dan, blijkens de hoge preference drift, hoger zijn dan het inkomensaccres.

De hoge preference drift bij een groot aantal groepen impliceert dat deze na een inkomensverhoging meestal zeer teleurgesteld zullen zijn over de omvang van de verbetering. Een neiging om de eisen voor een volgende loonronde te matigen zal bij deze groepen dan ook niet te verwachten zijn. De frustratie die een gevolg is van de werking van de preference drift, verklaart wellicht ook de wijd verbreide (misplaatste) opvatting dat de prijzen sterker stijgen dan de lonen. Men zoekt immers een oorzaak van de teleurstelling. Zo bezien is de preference drift wellicht één van de belangrijkste oorzaken van de loon-prijsinflatie.

De invloed van de gezinsomvang

Tenslotte is het interessant om na te gaan hoe de gezinsomvang de welvaartsfunctie van het inkomen beïnvloedt. Op intuïtieve gronden zou men aannemen dat onder *ceteris paribus* condities een vergroting van de gezinsomvang moet leiden tot een daling van de welvaart, d.i. de waardering van een gelijkgebleven inkomen. Dit effect wordt in de steekproef inderdaad aangetroffen. Wij hebben dit gemeten met de zgn. *family size elasticity*. Het gaat hier om een elasticiteit die aangeeft hoeveel % het inkomen moet stijgen bij een stijging van 1% van de gezinsomvang, opdat de welvaart op een gelijk niveau blijft. Wij verduidelijken dit aan het volgende voorbeeld.

Stel, dat een gezin van 4 personen wordt verblijd met een derde kind. In dit geval gaat het om een gezinsuitbreiding van ca. 20%. Wanneer de family size elasticity 0,25 is, betekent dit dat het gezin een kinderbijslag zou moeten ontvangen van 5% van het genoten inkomen om op hetzelfde welvaartsniveau te blijven. Anders gezegd: de gezinsuitbreiding van 20% wordt ervaren als 5% verlies aan netto inkomen. In de tabellen 1 en 2 is het getal linksboven in elke cel de bijbehorende family size elasticity. In het algemeen blijkt de family size elasticity in Nederland vrij laag te liggen. Niet geheel onverwacht, blijkt de family size elasticity van een gezin waar beide partners werken, duidelijk hoger te liggen dan in een gezin waar slechts de man werkt. Natuurlijk moeten voor de kinderen in zo'n gezin extra voorzieningen worden getroffen in de vorm van crèches, oppas enz.

Tenslotte een opmerking over de statistische kwaliteit van deze cijfers. Om de beschikbare ruimte economisch te benutten hebben we ervan afgezien bij elke coëfficiënt de standaarddeviatie op te geven of de correlatiecoëfficiënten van de geschatte regressievergelijkingen te reproduceren. Voor geïnteresseerden verwijzen wij naar het binnenkort verschijnende artikel in *European Economic Review* 3), terwijl een nog meer gedetailleerde versie bij de schrijvers kan worden verkregen. In het algemeen kan echter worden gezegd, dat de coëfficiënten bijna alle significant zijn en gezegd met vrij kleine standaarddeviaties terwijl de correlatiecoëfficiënten meestal zeer redelijk tot hoog zijn. Wij hebben gemeend voor dit forum echter een eenvoudige presentatie te moeten geven van de resultaten, zonder in te gaan op de technische aspecten die elders zijn uiteengezet.

Nederlandse arbeidsverhoudingen in druk

In zijn boek *Arbeidsverhoudingen in Nederland* schreef John P. Windmuller op blz. 409: „Men is al tot overeenstemming gekomen over grotere decentralisatie van de besluitvorming. Maar deze veranderingen zullen geen fundamentele of kwalitatieve wijzigingen blijken te zijn”. Rond deze stelling bewoog zich vanaf 1971 in ESB een discussie naar aanleiding van een artikel door Dr. A. Peper, „De overgangsjaren van de Nederlandse arbeidsverhoudingen” (ESB van 13 januari 1971). Naast Peper namen de volgende personen aan de discussie deel: Prof. Dr. J. H. Buitier, Prof. Mr. N. E. H. van Esveld, Drs. R. P. Haveman, Drs. J. de Jong, Dr. H. M. de Lange en Drs. W. Top. Peper sloot op 11 oktober 1972 deze discussie af met zijn artikel „De Nederlandse arbeidsverhoudingen: coalitiemodel in wording”, waarin hij uitvoerig aandacht besteedde aan de gezichtspunten van de overige auteurs.

Kort geleden verscheen onder redactie van Peper deze gehele discussie in boekvorm 1). Deze bundel vervult thans een nuttige functie. De afgelopen jaren is immers duidelijk gebleken dat de arbeidsverhoudingen zich in Nederland — met conflicten tussen overheid, werkgevers en werknemers — duidelijk aan het wijzigen zijn. Voor degenen die meer willen weten over de vraag of de Nederlandse arbeidsverhoudingen grondig aan het veranderen zijn of dat er alleen maar sprake is van een tijdelijke „ontsporing”, behoort dit boek verplichte literatuur te zijn.

L. Hoffman

1) Dr. Bram Peper (red.), *De Nederlandse arbeidsverhoudingen: continuïteit en verandering, Universitaire Pers Rotterdam, 1973, 148 blz., f. 12,50.*

Besluit

De resultaten waarvan wij verslag hebben gedaan in deze twee artikelen, hebben de auteurs soms verrast. Naar ons weten is het voor de eerste maal in de literatuur, dat een welvaartsfunctie van het geld die in feite zeer veel lijkt op het vaak verguisde begrip „nutsfunctie van het inkomen” is geschat voor een steekproef van behoorlijke omvang. In de tweede plaats heeft ons de omvang van het verschijnsel preference drift verrast. Zeker is, dat de preference drift door enige schrijvers gesignaleerd is; bij ons weten heeft nooit een bevredigende kwantificatie plaatsgevonden.

Uit dit onderzoek blijkt dat een kwantificatie niet alleen mogelijk is, maar dat de preference drift in de gehele Nederlandse samenleving op een hoog niveau ligt. Terzijde zij opgemerkt, dat bij een soortgelijk onderzoek in België, een preference drift van ca. 30% werd gevonden 4).

Wij menen, dat deze preference drift bij de economische beleidsvorming zal moeten worden onderkend en dat er

3) Zie voetnoot 2.

4) B. M. S. van Praag, *The Welfare Function of Income in Belgium: an Empirical Investigation, European Economic Review, lente 1971, blz. 337-369.*

Table 1. Preference drifts en family size elasticities van enkele sociale groepen.

Opleiding	lager onderwijs	uitgebreid lager onderwijs	lager beroeps-onderwijs	middelbaar onderwijs	middelbaar beroepsonderwijs	hoger beroeps-onderwijs	universitair onderwijs	totaal
<i>Echtgeno(o)t(e) van de hoofdkostwinner werkt:</i>								
gehele week	0,30 0,29 11	0,21 0,77 58	0,13 0,53 33	0,13 0,78 50	0,25 0,77 49	0,26 0,60 116	0,18 0,60 83	0,20 0,65 400
geregeld, niet volledige werktijd	— — 8	0,04 0,66 54	0,26 0,51 17	0,02 0,56 52	0,14 0,48 38	0,20 0,51 106	0,22 0,42 101	0,15 0,51 376
ongeregeld	— — 4	-0,14 1,05 32	0,04 0,17 11	0,07 0,61 23	0,13 0,43 21	0,15 0,54 66	0,12 0,59 52	0,05 0,59 209
niet	0,04 0,35 31	0,15 0,72 225	0,13 0,53 84	0,07 0,72 232	0,13 0,63 178	0,09 0,71 638	0,14 0,66 373	0,10 0,70 1761
Totaal	0,11 0,33 54	0,14 0,73 369	0,10 0,50 145	0,09 0,70 357	0,16 0,65 286	0,18 0,62 926	0,17 0,60 609	0,14 0,65 2746
<i>Werkomgeving:</i>								
overheid	0,17 0,11 15	0,17 0,74 135	0,09 0,72 42	0,19 0,55 109	0,05 0,74 106	0,15 0,68 331	0,05 0,69 217	0,11 0,70 955
stichting of vereniging zonder winstoogmerk	— — 3	-0,16 1,13 35	— — 5	0,09 0,81 34	0,16 0,49 38	0,15 0,50 223	0,19 0,47 125	0,13 0,58 463
particuliere firma	0,05 0,63 31	0,11 0,73 202	-0,02 0,44 96	0,14 0,62 218	0,14 0,66 163	0,17 0,59 392	0,17 0,62 179	0,13 0,65 1281
zelfstandig	— — 4	0,21 0,21 12	— — 6	-0,18 0,59 24	0,08 0,40 11	-0,03 0,35 27	0,34 0,52 46	0,11 0,52 130
niet werkzaam	— — 5	— — 8	— — 1	-0,06 0,83 14	— — 6	0,03 0,33 21	0,33 0,59 80	0,21 0,54 135
Totaal	0,09 0,34 58	0,12 0,71 392	0,03 0,49 150	0,13 0,63 399	0,10 0,65 324	0,15 0,57 994	0,16 0,61 647	0,12 0,63 2964

Table 2. Preference drifts en family size elasticities van enkele sociale groepen.

Opleiding	lager onderwijs	uitgebreid lager onderwijs	lager beroeps-onderwijs	middelbaar onderwijs	middelbaar beroepsonderwijs	hoger beroeps-onderwijs	universitair onderwijs	totaal
<i>Beroep van van hoofdkostwinner</i>								
ongeschoold arbeider	— — 6	— — 3	— — 1	— — 0	— — 0	— — 0	— — 1	0,18 0,59 11
geschoold arbeider	0,02 0,80 17	0,11 0,88 18	0,07 0,34 84	— — 1	0,13 0,37 19	— — 1	— — 0	0,10 0,42 140
administratief personeel	— — 8	0,17 0,61 134	— — 8	0,26 0,33 83	0,28 0,52 33	0,16 0,12 20	— — 7	0,18 0,44 293
lager en middelb. leidingg. pers.	0,06 0,67 10	0,09 0,84 98	-0,26 0,93 27	0,19 0,84 91	0,09 0,80 75	0,28 0,29 88	0,77 0,84 10	0,13 0,72 399
Politie, leger (niet-burgerlijk)	— — 6	0,29 0,55 31	0,25 1,39 13	0,04 0,54 22	— — 7	0,11 1,13 26	— — 7	0,09 0,83 112
onderwijzend pers. (incl. univers.)	— — 1	— — 4	— — 1	0,04 0,50 12	— — 4	0,17 0,56 270	0,26 0,45 132	0,17 0,52 424
hoger/middelb. vakspecialist	— — 2	0,16 0,69 44	— — 7	0,05 0,73 101	0,12 0,53 144	0,14 0,68 459	0,18 0,47 161	0,12 0,63 915
vrije beroepen en hoger personeel	— — 1	-0,50 0,08 11	— — 2	0,03 0,57 33	0,15 0,34 10	0,09 0,46 80	0,09 0,67 225	0,06 0,64 362
commerciële en ov. vrije beroepen	— — 1	0,16 0,50 35	— — 5	0,06 0,48 38	0,06 0,80 16	-0,09 0,63 25	— — 7	0,07 0,56 127
agrariër	— — 1	— — 2	— — 3	— — 0	— — 6	— — 3	— — 0	-0,08 0,78 15
gepensioneerd	— — 2	— — 7	— — 0	— — 8	— — 6	0,37 0,62 16	0,08 0,50 15	0,02 0,57 54
zonder beroep	— — 1	— — 3	— — 2	— — 8	— — 4	— — 4	0,49 0,40 88	0,43 0,34 117
tijdelijk zonder werk	— — 1	— — 2	— — 1	— — 0	— — 2	— — 0	— — 3	— — 9
Totaal	0,09 0,34 57	0,12 0,71 392	0,03 0,50 154	0,13 0,63 397	0,10 0,62 323	0,15 0,58 999	0,17 0,62 656	0,13 0,64 2978

rekening mee zal moeten worden gehouden. Meer concreet: het lijkt ons verstandig bij de aangekondigde studies betreffende de invloed van het loon- en prijsbeleid, de betekenis van prijscompensatie, nivellerings enz. het concept van een individuele waarderingfunctie van het inkomen, met zijn nevenresultaten, niet te verwaarlozen. Immers, zoals aan het begin van het eerste artikel werd gesteld, in de praktijk van de sociaal-economische politiek doet men dagelijks aan interpersonele nutsvergelijking. Hoewel de gepresenteerde methode en de gepresenteerde resultaten nog niet volmaakt, en evenmin volstrekt be-

trouwbaar zijn, denken we toch dat onze methode de voorkeur verdient boven de intuïtie van alledag.

Als de redactie van *ESB* het gedooft, hopen we de lezer ook in de toekomst te informeren over de voortgang van het onderzoek. Op het moment wordt gewerkt aan de constructie van een inkomstenbelastingtarief en een kinder-bijslagtarief op basis van het bovengelegde fundament.

B. M. S. van Praag
A. Kapteyn

Landbouw, landbouwpolitiek en inflatie

De geldontwaarding in Nederland, maar ook in de andere EG-landen, neemt de laatste jaren zorgwekkende vormen aan. In verband hiermee wordt naar schuldigen gezocht. In de beklagdenbank zitten naast anderen de landbouw en de landbouwpolitiek. Zijn de landbouw en de landbouwpolitiek inderdaad inflatie-makers? Een actuele vraag gezien de huidige onderhandelingen in Brussel over de vaststelling van de prijzen voor het landbouwjaar 1973/1974.

Een van de aanklagers is de secretaris-generaal van de OESO, Jhr. Mr. E. van Lennep. In een vergadering van de landbouwministers van de OESO-landen wees hij onlangs o.m. op het feit, dat de voedselprijzen het laatste halfjaar sterker zijn gestegen dan het algemeen prijspeil. Dit verschijnsel doet zich niet alleen voor in de EG, maar in vrijwel de gehele wereld. Zo wordt bijv. in de Verenigde Staten de stijging van de consumentenprijs voor vlees als bron van inflatie aangewezen.

Vooraf zij opgemerkt, dat landbouwprijzen en voedselprijzen verre van identiek zijn. In Nederland bijvoorbeeld bedraagt het aandeel van de landbouw in de consumentengulden slechts ca. 50%. (Ongeveer de helft daarvan geeft de (Nederlandse) landbouw weer uit voor de aankoop van grondstoffen en diensten). De voedselprijzen worden dan ook maar voor een deel bepaald door de ontwikkeling van de landbouwprijzen. Als de landbouw al verantwoordelijkheid draagt voor de inflatie dan mag de invloed van deze bedrijfstak op dit verschijnsel niet worden overschat.

Inderdaad zijn door schaarste op de wereldmarkten de landbouwprijzen de laatste tijd gemiddeld genomen sterk gestegen. Denk aan de graantekorten in Rusland en China, aan het wereldtekort aan rundvlees, aan de voor de ontwikkelingslanden gunstige prijsontwikkeling van een aantal tropische agrarische produkten (o.a. koffie, suiker) enz. Het verschijnsel inflatie dateert echter niet van het laatste jaar. Wil er dan ook een verband bestaan tussen inflatie en de ontwikkeling van de landbouwprijzen, dan mag men verwachten, dat over een langere reeks van jaren de agrarische produkten koploper zijn in de prijsontwikkeling. Dit blijkt niet het geval (zie tabel). Integendeel, de ontwikkeling van het agrarische prijspeil heeft mede door de sterk toenemende produktiviteit zelfs een temperende invloed op de ontwikkeling van het algemene prijspeil. De landbouw is zelf meer opgejaagd dan opjager.

Prijs- en produktiviteitsontwikkeling in de Nederlandse landbouw.

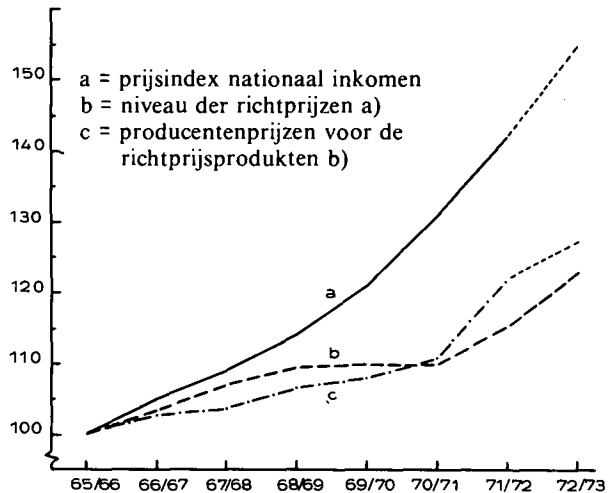
	Gemiddelde stijging per jaar in %	
	1966/1970	1971/1972a)
Prijzen van aangekochte grondstoffen en diensten	1,5	3,0
Prijzen van primaire produktiefactoren	9,5	11,0
Prijzen van alle kostenfactoren	3,5	6,0
Kosten per eenheid produkt	2,0	3,5
Producentenprijzen van land- en tuinbouwprodukten	2,0	5,5
Prijzen voedings- en genotmiddelen	4,0	5,5
Prijzen particuliere consumptie	5,0	8,0
Bruto-produktiviteit in de landbouw	1,5	2,5
Arbeidsproduktiviteit landbouw	7,0	8,0
Arbeidsproduktiviteit alle bedr. (incl. landbouw)	5,0	5,0

a) Raming.

De landbouw is ook niet bij machte de rol van prijsopjager te vervullen: zowel aan de kant van de aangekochte grondstoffen en diensten als aan de kant van de afzet van agrarische produkten is de landbouw immers geen prijszetter, maar prijsnemer. Men zou kunnen stellen

dat het „groene front” invloed kan uitoefenen op de prijsontwikkeling van agrarische produkten via de landbouwpolitiek, in concreto bij de jaarlijkse prijsonderhandelingen in Brussel. Deze invloed is echter gering. In de eerste plaats bestaat bijvoorbeeld voor de Nederlandse landbouw ruim de helft van het productiepakket uit zgn. vrije produkten. In de tweede plaats wordt in Brussel bij de vaststelling van de zgn. marktorderingsprodukten in sterke mate rekening gehouden met de marktsituatie. Bovendien is het zo dat de prijzen, zoals die in Brussel worden vastgesteld, het karakter van minimumprijzen dragen: de prijzen die de producent ontvangt, kunnen dan ook afwijken van de gemeenschappelijk vastgestelde prijzen.

Ontwikkeling van het algemeen prijspeil in Nederland en van het niveau der richtprijzen (1965/1966 = 100).

a) Gewogen gemiddelde van de richtprijzen (c.q. oriëntatieprijzen) van granen, suiker, melk, rundvlees, kalfsvlees en fabrieks-aardappelen.

b) Door de producenten gemiddeld ontvangen prijzen voor de in noot a vermelde produkten (in het basisjaar 1965/66 lag het nominale producentenprijspeil gemiddeld 6% hoger dan het niveau der richtprijzen).

Vooral door de verbetering van de marktsituatie voor de landbouw zijn er in 1971 en 1972 mogelijkheden geweest om de EG-richtprijzen te verhogen. In de grafiek is dit duidelijk te zien: na 1970 stijgen de producentenprijzen (lijn c) sneller dan de richtprijzen (lijn b). Over een langere reeks van jaren gezien is echter het algemeen prijspeil (lijn a) beduidend meer toegenomen dan de producentenprijzen en richtprijzen van agrarische produkten.

Conclusie: het is niet juist de landbouw en de landbouwpolitiek aan te wijzen als bronnen van inflatie. De huidige prijsstijgingen van landbouwprodukten zijn van incidentele aard en hebben niet van doen met het structurele karakter van de inflatie. De energie besteed aan de discussie over dit soort randverschijnselen kan beter worden aangewend voor een meer fundamentele beschouwing over de inflatie en haar oorzaken.

A. Maris*
J. H. Post

* Prof. Maris is directeur van het Landbouw-Economisch Instituut en Drs. Post was tot voor kort hoofd van de sectie Landbouw-Economisch Bericht van het LEI.

De efficiënte universiteit

Dr. H. M. H. A. VAN DER VALK

Het opschrift „De efficiënte universiteit” zou tien jaren geleden hebben geklonken als een *contradictio in terminis*, in elk geval in vele landen in Europa waar het streven naar efficiency van het onderwijs gedachten waren, die, als zij al werden uitgesproken, als onbehoorlijk werden beschouwd. Zulks in tegenstelling tot de Verenigde Staten, althans wat het wetenschappelijke onderwijs betreft. Door het overwegend aantal particuliere instellingen in dat land die voor een belangrijk deel van giften afhankelijk zijn, en ook om andere redenen, is men daar altijd ingesteld geweest op een efficiënt beheer. Nu bijna alle wetenschappelijke onderwijsinstellingen, niet alleen de particuliere, maar ook de „state” en gemeentelijke universiteiten en colleges in dat land in financiële moeilijkheden verkeren — overigens bijna een wereldverschijnsel — is de efficiency van het onderwijs een acuut probleem geworden.

Twee vormen van efficiency

In een overwegend aantal gevallen heeft de efficiency van het onderwijs betrekking op het financieel beheer van de organisatie van onderwijsinstellingen. Van geheel andere aard is de efficiency ten aanzien van het leerproces en de leermethoden in ruime zin genomen. Deze twee soorten van efficiency zijn interdependent. De financiële moeilijkheden van onderwijsinstellingen leiden vaak tot verbetering van het onderwijs. „Tell us how to get a lot better education for a lot less money”; deze woorden zijn van Governor Nelson Rockefeller van de staat New York toen hij in 1969 voor dat doel een commissie voor onderzoek naar beter secundair onderwijs — in Amerika een zeer dringend vraagstuk — installeerde 1). Het kan echter ook in andere richting gaan; namelijk dat bezuinigingen leiden tot verslechtering van de kwaliteit van het onderwijs.

Tamelijk zeldzaam zijn de gevallen waar verbetering van het onderwijs gepaard gaat met lagere kosten uitgezonderd die gevallen, waar eerder een grote inefficiency en verspilling is geweest. In die richting is echter in Amerika een ontwikkeling gaande waarop wij een jaar geleden wezen en waarvoor thans opnieuw de belangstelling wordt gevraagd. Hoewel enkele voorbeelden op dit gebied zijn te geven, beperken wij ons tot één geval, het Empire State college te Saratoga Springs, een onderdeel van de New York State University. Deze universiteit met honderdduizenden studenten, gedecentraliseerd over ruim 70 wetenschappelijke instellingen heeft verleden jaar een nieuw college geopend. Dit college kijkt af van alle eerder opgerichte universitaire instellingen; het is een universiteit zonder muren. Bij de opening van dit college — in oktober 1971 — bezochten wij deze instelling en vestigden wij in dit tijdschrift de aandacht op dit nieuwe experiment 2). Nu wij onlangs opnieuw in deze instelling waren en kennis namen van de ervaring die hiermee ondertussen is opgedaan, zijn wij nog meer dan anderhalf jaar geleden overtuigd van de grote mogelijkheden van dit type wetenschappelijke instelling.

Kenmerken

De voornaamste kenmerken van dit college zijn:

1. het is een universiteit zonder muren. De student werkt voornamelijk thuis, begeleid door een mentor (hoogleraar). Verder zorgen weekendseminars, eventueel ook zomercolleges, voor het noodzakelijke contact;
2. het college sluit een overeenkomst met elke student over de inhoud van zijn studie; de student heeft hierbij een zekere mate van eigen inbreng;
3. de toelatingseisen zijn, afgezien van het vereiste diploma, vooral gericht op de motivering van de student ten einde het opgeven van de studie tot een minimum te beperken;
4. een wetenschappelijk centrum — er komen 11 leercentra in de staat New York — zorgt voor de best mogelijke studiebegeleiding in de vorm van syllabi, cassettes, verwijzing naar de beste en meest recente literatuur enz. ten einde de snelle verandering van de wetenschap op de voet te kunnen volgen;
5. het college heeft vooral tot doel de studenten te leren studeren; de snelle veroudering van een deel van onze kennis en de daarmee verband houdende permanente educatie vraagt vooral een bepaalde wijze van studeren.

Voordelen

Het college zonder muren is uniek omdat het de in het begin van dit artikel genoemde vormen van efficiency combineert. Van financiële kant bezien, vloeit de efficiency voort uit de geringe investeringen in het administratieve centrum, in het research-centrum en in de leercentra, die reeds in vijf plaatsen in de staat New York zijn opgericht; dit aantal zal verder worden uitgebreid. De lage kosten vloeien vooral voort uit het ontbreken van gebouwen voor onderwijsdoeleinden, en zaken die verder bij een moderne universiteit horen (cafeteria's, sporthallen, en/of -velden, parkeerterreinen enz.). Daardoor zijn ook de onderhoudskosten beperkt. Bovendien is het aantal hoogleraren, lectoren en wetenschappelijke medewerkers relatief geringer dan in gewone universiteiten omdat er niet wordt gedoed en omdat er gebruik wordt gemaakt van tijdelijke krachten.

Het belangrijkste efficiency-aspect is echter de leermethode en de bijzondere selectie van studenten. Afgezien van de gebruikelijke selectiemethoden, die wetenschappelijke instellingen in Amerika toepassen, wordt vooral gekeken naar de motivering van de studenten. Het relatief grote aantal mislukkingen van studenten — zelfs bij de beste Amerikaanse colleges — wijst erop dat hoog intellect niet altijd wetenschap-

1) Onlangs is het derde en laatste deel van het rapport van de Fleischmann-commissie over het schoolwezen in de staat New York verschenen.

2) Zie het artikel: Nieuwe gedachten over een nieuwe universiteit, *ESB* van 1 december 1971.

pelijk resultaat verzekert. Het college zonder muren wordt vooral gekenmerkt door zelfstudie en eigen initiatief. Hierdoor zal dit college de ander colleges niet overbodig maken. Volgens voorlopige schattingen komt 10-15% van de studenten voor deze nieuwe vorm van onderwijs in aanmerking.

Het grote voordeel van dit college is dat het zich een hoge onderwijsstandaard als doel heeft gesteld en dat het leerprogramma kan worden aangepast aan de individuele wensen en talenten van de studenten. Wat het eerste betreft, wees de vice-president, Dr. Arthur Chickering, er in een gesprek dat wij met hem hadden, op dat men tracht dit te bereiken door met elke student eerst een voorlopige en later een definitieve individuele studie-overeenkomst af te sluiten. Wat het tweede betreft dient te worden opgemerkt dat de studenten van dit college zowel jonge aankomende studenten, als werkenden en ouderen zijn. Over deze laatste twee groepen heeft de president van dit college, Dr. Ernest L. Bayer, onlangs in een interview 3) opgemerkt:

„Increasingly, colleges must meet the needs of working adults, retraining them and educating them for the wise use of increased leisure time. They have also the responsibility to the growing number of older persons. For example, the time may have come for us to think of an „educare” program for retirees, helping the elderly to stay alive intellectually and culturally, just as medicare helps the body”.

Deze woorden zijn ons uit het hart gegrepen. Bijna tien jaar geleden schreven wij:

„De meerdere vrije tijd, waarover men thans beschikt, opent de gelegenheid voor verdere studie en creatief werk. Dit is niet alleen een aspect van de vrije tijdsbesteding, het is ook van belang voor gepensioneerden in verband met de verlenging van de levensduur” 4).

Daarnaast is er nog een ander aspect dat steeds belangrijker wordt, namelijk de vervroegde pensionering, die steeds algemener wordt. Bij vele niet-werkende ouderen ligt een grote hoeveelheid ongebruikte kennis en ervaring braak die in allerlei richtingen zou kunnen worden aangewend. Dit is is een onderdeel van het méer algemeen bekende verschijnsel van de noodzaak van een meer efficiënte allocatie van arbeidskrachten. Het college zonder muren kan een efficiëntere allocatie stimuleren door het aantrekken van ad-hoc krachten waarvoor speciaal van ouderen gebruik zal worden gemaakt. Het inschakelen van deze krachten is ook een van de elementen van de soepele organisatie van genoemde instelling 5)

Samenvattend zijn de voordelen van deze instelling:

1. verhoging van de produktiviteit van het onderwijs;
2. sterke vermindering van het aantal uitvallers;
3. enorme verlaging van de kosten, op zijn minst met de helft.

De redenen hiervoor zijn:

- a. er zijn geen grote gebouwen en studentenfaciliteiten nodig;
- b. de verhouding hoogleraar-mentor tot student is veel groter dan elders, namelijk 1 op 30;
- c. er worden geen hoogleraren aangesteld voor vakken waarvoor slechts een handjevol studenten belangstelling heeft; voor deze vakken worden ad-hoc-deskundigen aangetrokken;
- d. de wetenschappelijke staf is van beperkte omvang;
- e. het administratieve apparaat is klein.

Wij vragen opnieuw aandacht voor deze instelling omdat na ons tweede bezoek eraan is gebleken dat, voor zover de administratie kon nagaan, uit Nederland tot dusverre geen belangstelling ervoor is getoond. Dit is waarschijnlijk mede veroorzaakt door het feit dat een deel van de Amerikaanse pers pas onlangs aandacht aan deze unieke instelling heeft geschonken 6).

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU

W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven.

Wij leveren ook :

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

Zelfstudie in opmars

Het idee van zelfstudie is niet geheel nieuw. Na de oorlog zijn aan verschillende Amerikaanse universiteiten dergelijke programma's ontwikkeld. Tegelijk met de opening van het Empire State College in 1971, werd de University Without Walls opgericht, een gemeenschappelijke poging van 20 colleges met als centrum Antioch College 7). Belangrijk is dat het idee van zelfstudie onder beproefde leiding in Amerika om zich heen grijpt. Enkele belangrijke universiteiten zijn in het najaar van 1972 met dergelijke programma's begonnen.

Het ware te wensen, dat als de overheid geen belangstelling voor dit nieuwe soort wetenschappelijk onderwijs heeft, het bedrijfsleven in ons land — voor de derde maal in deze eeuw — (de eerste maal met de Nederlandse Economische Hogeschool in 1913 en de tweede maal met „Nyenrode” in 1947) het initiatief zou nemen voor oprichting van een nieuwe onderwijsinstelling. Wij zijn ervan overtuigd dat, evenals in de beide genoemde gevallen, het resultaat alleszins gunstig zal zijn. Daarom hopen wij dat het mogelijk zal zijn binnen niet al te lange tijd een leemte in ons wetenschappelijk onderwijs te dichten.

V.d.V.

3) Dit interview is gepubliceerd in *US News and World Report* van 2 oktober 1972.

4) In een artikel: Gedachten over een nieuwe universiteit, *ESB* van 3 juni 1964.

5) Het systeem is niet nieuw in Amerika. Er is een college dat een deel van zijn wetenschappelijke staf aantrekt uit de geleerden van bekende gepensioneerde hoogleraren die aan een niet-volle betrekking in een wetenschappelijke omgeving de voorkeur gaven boven andere vormen van pensionering.

6) Zie het in voetnoot 3 genoemde interview en verder *Time* van 28 augustus 1972.

7) Dit college is een van de voorbeelden van de diversiteit van wetenschappelijke instellingen in Amerika. Het behoort tot de groep van studie- en werk-colleges, waar een student 2 semesters studeert, vervolgens een half jaar gaat werken, zinvol, zoveel mogelijk aansluitend aan zijn studie, daarna weer 2 semesters gaat studeren enz. Wij wezen er destijds op dat dit systeem een element van grote efficiency bevat omdat het college het gehele jaar in bedrijf is door het 4 terms systeem (zie: *Het Amerikaanse onderwijs en zijn betekenis voor Nederland*, Arnhem, 1958).

Voor het slagen van uw Siemens Service de

Siemens

Siemens Nederland N.V. Verkoop Datasystemen Postbus 1068 's-Gravenhage Telefoon: 070-782782

computerproject kan doorslag geven.

Siemens is er alles aan gelegen een bestendig vertrouwen te winnen. Daarom besteden wij als geen ander aandacht aan projectondersteuning. We kennen ook geen standaardoplossing, maar ontwerpen m.b.v. onze bouwsteentechnieken programma's die zijn toegesneden op uw specifieke wensen en behoeften. Aardig daarbij is, dat u niets extra betaalt voor deze toepassingssoftware. We doen verd'ar duidelijk méér aan assistentie bij het programmeren. En we zijn altijd met bekwame spoed aanwezig. Niet alleen met een soepel draaiende technische dienst, maar ook met specialistische raad en daad in de meest complexe situaties. We voelen ons verantwoordelijk voor de gehele inrichting van uw rekencentrum. Waar niet alleen machines hun best doen, maar ook mensen. U hoort er meer van. Van Siemens.

Siemens concreter

Over het fijne van de systemen.

Indicaties: met behulp van micro-geheugens zijn uiterst korte instructietijden verwezenlijkt. Verder zijn er uitgekende systemen voor local batch-, remote batch-, interactive- en teleprocessing. Real time en multiprogrammeringstechnieken zijn zeer geavanceerd door efficiënte interrupt handling faciliteiten. Operating systems voor reële en virtuele geheugentechniek garanderen u optimale efficiency in computergebruik.

Over de prijs/prestatieverhouding.

Niet alleen een zaak van keiharde cijfers en technische know-how. Want vergeet de prestatie van de mensen niet. Siemens staat bekend als een uitnemend computer-leverancier. Maar niet als de grootste. Vandaar dat u profiteert van die extra prestatie: de Persoonlijke Inzet. Die niet uitdooft na het operationeel maken van de apparatuur en het leveren

van toepassingssoftware. Dit maakt de prijs/prestatieverhouding van Siemens een stuk interessanter.

Over hard- en software.

Siemens Systeem 4004 is een compatibele en omvangrijke computerfamilie met geheugencapaciteiten van 8 tot 2048 K. Door opmerkelijke variaties in typen is uitbreiding c.q. vervanging van uw computersysteem een eenvoudige zaak. Ook voor de gebruiker van kleinere systemen. Voor het opbouwen van on-line verbindingen staat een uitgebreid spectrum van geavanceerde remote-periferie ter beschikking.

Verder: Siemens applicatie-software is er voor alle denkbare toepassingen. Zoals voorraadbeheer en produktiebesturing, berichtenverkeer, planning en administratie, databanken en retrieval systemen.

Over compatibiliteit.

Siemens biedt compatibiliteit binnen de eigen systemen. Want het totale concept is erop gebaseerd. Bovendien zijn de programmeertalen, de informatiedragers en de apparatuur compatibel met die van de grootste leverancier.

Conclusie: Siemens misstaat niet op uw keuzelijstje

- 1 ~~IBM~~
- X 2 SIEMENS COMPUTERS
- 3 ~~DEC~~
- 4 ~~IBM SYSTEMS~~
- 5 ~~IBM SYSTEMS~~

computersystemen

Siemens computers Europees antwoord op de vraag naar integrale automatisering.

De afnemende betekenis van het trendmatige begrotingsbeleid

DRS. A. H. A. VAN DER MEER*

In de loop der tijd golden er diverse normen waaraan de Rijksbegroting moest voldoen 1). Sedert 1961 evenwel is vooral de structurele ofwel de trendmatige begrotingsnorm van belang, welke door de toenmalige minister van Financiën Dr. J. Zijlstra, is ingevoerd. Na perioden waarin als eis werd gesteld dat de gewone dienst, respectievelijk de totale dienst der rijksbegroting moest sluiten, zeggen tegenwoordig de opeenvolgende kabinetten en de Staten-Generaal zich te willen houden aan de door Zijlstra naar voren gebrachte norm. De inhoud van deze richtlijn mag algemeen bekend worden verondersteld: uitgaande van een evenwichtig basisjaar moet de algebraïsche som van de mogelijke groei van de uitgaven en de autonome belastingverlaging binnen het bedrag blijven dat wordt bepaald door de toename van de belastingontvangsten en de niet-belastingontvangsten. De mate waarin de belastingontvangsten toenemen hangt af van de trendmatige groei van het reële nationale inkomen en de waarde van de progressiefactor. In het geval dat bijv. de uitgavenstijging groter zou zijn dan de beschikbare ruimte voor uitgavenstijging en autonome belastingverlaging moet dan de autonome belastingverlaging negatief zijn, d.w.z. een belastingverhoging (dekkingsplan).

Voldoet de ingediende rijksbegroting niet aan deze norm dan zegt men dat er een „gat” 2) in de begroting zit en dit kan zware politieke gevolgen voor het kabinet tot resultaat hebben.

De achterliggende idee van deze begrotingsnorm is, dat structureel — dus afgezien van conjuncturele afwijkingen — op middellange termijn de spaartekorten en spaaroverschotten in de volkshuishouding elkaar dienen te compenseren. Op deze manier kan dan een begrotingstekort ontstaan, dat trendmatig constant is. De relatie tussen de structurele begrotingsruimte en het begrotingstekort ligt immers voor de hand, doordat men bij de bepaling van de mogelijke uitgaven- en belastingmutaties uitgaat van de zgn. relevante posten. Bovendien werkt een trendmatig begrotingsbeleid anti-cyclisch en daarmee conjunctuurstabiliserend, mits men zich aan de norm houdt.

In dit artikel zal blijken dat in de praktijk de betekenis van de structurele begrotingsnorm steeds meer afneemt. Wij zullen dit aan de hand van een drietal punten nagaan, te weten:

1. de berekening van de structurele begrotingsruimte;
2. de grote overschrijding van de beschikbare ruimte in de laatste jaren;
3. de keuze van het basisjaar.

Hierbij zien wij af van de problemen met betrekking tot de jaarlijkse bijstelling van de ruimte wegens opgetreden prijsstijgingen, de eventuele integratie van het Gemeentefonds en het Provinciefonds in de rijksbegroting enz.

Berekening van de structurele begrotingsruimte

Bijna jaarlijks vindt men in de diverse besprekingen over de

miljoenennota een aantal punten waaruit blijkt, dat men twijfels heeft met betrekking tot de juistheid van de in de miljoenennota gepresenteerde methode van ruimteberekening. Vaak is het dan de vraag of bepaalde posten wel of niet tot de categorie niet-relevante uitgaven mogen worden gerekend. Te denken valt hierbij aan posten als „woningwetvoorschotten” (*Miljoenennota 1966*), „reserve t.b.v. prijsstijging als gevolg van de invoering van de nieuwe omzetbelasting” (*Miljoenennota 1970*), „nominale waarde van ontmunte muntstukken” (*Miljoenennota 1973*) en uiteraard de „uitgaven wegens algemene salaris- en pensioenmaatregelen”.

Hierbij spelen kleine bedragen een grote rol. Zo is het bekend dat bij de bespreking over de *Miljoenennota 1973* in de ministerraad onenigheid over een bedrag van f. 70 mln. aanleiding gaf tot grote problemen. Wat de ruimte-berekening in de *Miljoenennota 1973* betreft, is ons inziens uitgegaan van een te grote begrotingsruimte. De 6%-norm van vorige jaren werd dit jaar een 5%-norm. In tabel 1 vinden we waar dit percentage vandaan komt 3).

Tabel 1.

	Trendmatige reële groenationale inkomen	Progressiefactor	Trendmatige reële groei belastingontvangsten
Minimum	3,8%	1,12	4,26%
Maximum	4,2%	1,16	4,87%

Omdat het kabinet *meent* dat „de verontrustende sterke inflatoire ontwikkeling van inkomens en prijzen een einde moet nemen” 4) en omdat deze ontwikkeling op haar beurt zou kunnen leiden tot een gunstige invloed op de volumegroei van het nationale inkomen en de progressiefactor, gaat de minister van Financiën uit van de in tabel 1 genoemde bovengrens. De genoemde 4,87% wordt vervolgens afgerond op 5%, wat al een voordeel van 0,13% x f. 31.217 mln. (de belastingontvangsten in 1972) = f. 40 mln. oplevert bij de berekening van de beschikbare begrotingsruimte.

Hiernaast kunnen wij een uitspraak van enige jaren geleden plaatsen 5): „Door de ruimteberekening niet te baseren op de hoogst denkbare waarden van groeivoet en progressiefactor ... wordt een ... verantwoorde, niet te optimistische uitkomst verkregen”. Aangezien de toekomst er inderdaad niet te optimistisch uitziet, moet eerder worden gedacht aan de benedengrens dan aan de bovengrens van de tabel. Gezien dan ook de verwachte inflatoire tendens — het CPB

* De auteur is wetenschappelijk medewerker bij het Economisch Seminarium FSW van de Universiteit van Amsterdam.

1) Met rijksbegroting wordt steeds bedoeld de begroting van de rijksoverheid.

2) A. H. A. van der Meer, Misverstanden over het „gat” in de rijksbegroting, *ESB*, 3 november 1971.

3) *Miljoenennota 1973*, blz. 28, tabel 3-2.

4) *Miljoenennota 1973*, blz. 29.

5) *Miljoenennota 1968*, blz. 20.

komt tot een loonstijging van 13% tegen 7,5% in de *Miljoenennota 1973* — komt de minimumwaarde van 4,26% als trendmatige reële groei der belastingontvangsten ons actueler voor. Berekening van de ruimte op basis van deze 4,26% leidt tot een begrotingsruimte welke $0,74\% \times f. 31.217 \text{ mln.} = f. 230 \text{ mln.}$ lager is! De conclusie is dan ook dat in de *Miljoenennota 1973* de ruimte f. 40 à f. 270 mln. te hoog is.

Overschrijding van de beschikbare ruimte

Jaarlijks blijkt er een grote discrepantie te bestaan tussen het beslag op de begrotingsruimte in de ontwerpbegroting en het beslag volgens de vermoedelijke begrotingscijfers. Op basis van de *Miljoenennota's 1971* en *1973* kunnen we hiertoe tabel 2 opstellen:

Tabel 2.

Jaar	Beschikbare ruimte	Ex ante beslag	Ex post beslag	Ex post overschrijding der ruimte
1968	1.250	1.373 a)	1.124	- 126 b)
1969	1.275	1.275	791	- 484 c)
1970	1.385	1.385	1.363	- 22 d)
1971	1.435	1.395	2.152	717 e)
1972	2.335	2.335	2.717	382 f)
1973	2.254	2.254		

Bedragen in mln. guldens.

- a) Deze overschrijding is in 1969, 1970 en 1971 ingehaald met resp. f. 39, f. 42 en f. 42 mln.
 b) *Miljoenennota 1971*, blz. 142.
 c) *Miljoenennota 1971*, blz. 143. Hierbij dient te worden opgemerkt dat in 1969 een relatief zeer hoog bedrag (f. 759 mln.) werd overgeboekt wegens artikel 24 van de Comptabiliteitswet (zie ook voetnoot 8).
 d) *Miljoenennota 1973*, blz. 140.
 e) *Miljoenennota 1973*, blz. 141.
 f) *Miljoenennota 1973*, blz. 34.

Het blijkt dat er ex post overschotten optreden (in 1968, 1969 en 1970), maar in veel grotere mate overschrijdingen van de beschikbare ruimte (in 1971 en 1972). Alleen wanneer er ex ante reeds een overschrijding is, zoals in 1968, wordt deze in latere jaren ingehaald. Duidelijk is dat ex post de norm geheel wordt vergeten, waardoor de waarde ervan steeds meer afneemt. In de *Miljoenennota 1971* staat wat dit betreft nog 6):

„De structurele norm, die bij het opstellen van de begroting wordt gehanteerd, boet veel aan betekenis in, indien bij de uitvoering van de begroting de oorspronkelijke ramingen belangrijk worden overschreden. In de laatste jaren is een stringente begrotingsuitvoering te meer noodzakelijk teneinde enige tegendruk uit te oefenen op de inflatoire spanningen waarmee de snelle economische expansie gepaard gaat”.

Bovendien schreef de minister van Financiën in zijn *Miljoenennota 1972* 7): „Er wordt tot het uiterste naar gestreefd door passende maatregelen begrotingsoverschrijdingen te voorkomen c.q. in omvang te beperken”. Ondanks dit alles staat in de *Miljoenennota 1973* dat met betrekking tot de uitvoering van de begroting 1972 de overschrijding van de begrotingsruimte uitkomt op f. 382 mln. (excl. de extra uitgaven uit de overloop ex art. 24 van de Comptabiliteitswet 8). Een compensatie voor de overschrijding in de vorm van een extra dekkingsplan of door een gedeelte ten laste van de ruimte van volgende jaren te brengen (vgl. 1968), wordt er echter niet gezocht.

Wil de structurele begrotingsnorm haar waarde blijven behouden, dan is het noodzakelijk het vraagstuk van de overschrijdingen aan te pakken. Een oplossing zoals die is gesuggereerd door Oort en De Man 9), zou hiertoe een eerste aanzet kunnen zijn. Zij pleiten voor de invoering van een vaste neerwaartse correctie bij de berekening van de struc-

Tabel 3.

Jaar	Ex post overschrijding	Gevolgen van de ex post overschrijding voor het beslag op de ruimte van volgende jaren
1968	- 126	
1969	- 484	- 32 = - 32
1970	- 22	- 32 - 121 = - 153
1971	717	- 32 - 121 - 6 = - 159
1972	382	- 32 - 121 - 6 + 179 = + 20
1973		- 121 - 6 + 179 + 96 = + 148
1974		- 6 + 179 + 96 = + 269
1975		+ 179 + 96 = + 275
1976		+ 96 = + 96

Bedragen in mln. guldens

turele begrotingsruimte, die als een „structurele reserve” moet fungeren. Gezien het feit dat we met een *structurele* norm hebben te maken, zou volgens ons als aanvulling hierop dienen te gelden dat steeds gelijktijdig met het bekend worden van de mate van overschrijdingen uit voorafgaande jaren, deze overschrijding in de eerstvolgende periode (bijv. 4 jaar) moet worden gecompenseerd. De gevolgen van een dergelijke maatregel staan in tabel 3.

Als resultaat hiervan zou er bij voorbaat al een beslag op de ruimte voor 1973 van f. 148 mln. zijn, waardoor de per saldo beschikbare begrotingsruimte f. 148 mln. kleiner zou worden. Op deze manier houdt men zich op middellange termijn aan de norm en blijft het ook een structurele norm.

Keuze van het basisjaar

Een derde punt van kritiek betreft de keuze van een evenwichtig basisjaar. Tot en met de *Miljoenennota 1971* werd, omdat een evenwichtig basisjaar nu eenmaal moeilijk is te vinden, de ruimte berekend als een gemiddelde van 4 jaar. Uitgangspunt vormde bijv. voor de periode 1968 t/m 1971 de belastingopbrengsten voor 1966, wat volgens de *Miljoenennota 1970* belastingtechnisch gezien als een conjunctureel evenwichtig jaar is aan te merken 10). Op deze manier wordt voor een viertal jaren van een evenwichtige basis uitgegaan. Bovendien wordt de ruimte op deze manier niet beïnvloed door conjuncturele schommelingen: zij is conjunctuur neutraal. Met ingang van het dienstjaar 1972 is deze methode van berekenen echter verlaten en wordt de ruimte van jaar tot jaar berekend. Op de onevenwichtige situatie van 1971 (een „gat” van f. 717 mln.) wordt gewoon verder gebouwd.

Conclusie

In het kader van de begrotingspolitiek wenst men zich aan de structurele begrotingsnorm te houden, welke o.a. de intentie heeft, conjuncturele afwijkingen tegen te werken. Op deze manier ontstaat er een structurele beleidslijn voor de overheid op middellange termijn. Zolang er geen andere structurele beleidslijn bekend is — bijv. de overheidsuitgaven jaarlijks een bepaald percentage meer verhogen dan uit de begrotingsnorm voortvloeit — zal men zich hieraan dienen te houden.

De structurele begrotingsnorm boet jaarlijks echter meer aan betekenis in. Naast problemen m.b.t. de juiste berekening van de toelaatbare ruimte, waarbij ook de jaarlijkse creatie

6) *Miljoenennota 1971*, blz. 17.

7) *Miljoenennota 1972*, blz. 31.

8) Dit artikel biedt de mogelijkheid om toegewezen bedragen welke niet zijn besteed bij Koninklijk Besluit over te boeken naar een volgend dienstjaar.

9) C. J. Oort en G. de Man, De „Zijlstra-norm” in theorie en praktijk, *Economisch Kwartaaloverzicht* van de Amro-Bank, no. 12-13, maart en juni 1968.

10) *Miljoenennota 1970*, blz. 116.

Een greep uit recente marketing-publikaties

DRS. L. A. VAN DER LINDEN

Originele Nederlandse publikaties

1. *Cebuco, marktanalytisch vademecum van Nederland*, Uitgaven van Centraal Bureau voor Courantenpubliciteit van de Nederlandse Dagbladpers, Amsterdam, 1968, losbladig in map, 219 blz., met werkkaart, f. 100.
2. J. A. A. van Doorn, H. A. van Stiphout, A. van der Zwan, *Marketing maatschappelijk*, met medewerking van J. H. Buijter en P. H. van Westendorp, Universitaire Pers, Rotterdam 1971, 178 blz., f. 17,50.
3. E. A. van Eunen en Drs. F. F. O. Holzauer, *Marketing werk- en praktijkboek*, H. E. Stenfert Kroese NV, Leiden, 1972, 272 losse blz., f. 19,75. Uitwerkingen, 144 losse blz., f. 12,50.
4. Drs. F. F. O. Holzauer, *Consumentengedrag*, met medewerking van E. A. van Eunen, NIVE, Den Haag/Universitaire Pers, Rotterdam, 1971, 295 blz., f. 32,50.
5. Drs. H. J. Nijman en Drs. E. van der Wolk, *Commerciële strategie, Aspecten van moderne marketing*, N. Samsom NV, Alphen aan den Rijn, 1970, 180 blz., f. 19,90.
6. N. Tiemstra, *De Consument*, Wolters-Noordhoff NV, Groningen, 1971, 249 blz., f. 19,25.
7. P. J. Verdoorn, *Marktonderzoek en marktbeleid*, CPB, Overdruk uit *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, jrg. 46, 14 blz.

Buitenlandse publikaties

8. Peter Meyer-Dohm en Eberhard Kuhlmann, *Absatzwirtschaftliche Kommunikation*, Rombach Freiburg, 1972, 260 blz., DM 78.

9. Dr. Eberhard Kuhlmann, *Werbung und Konsumenteninformation*, Reclame en Consumenteninformatie, preadvies Nederlandse Vereniging van Erkende Reclame-Adviesbureaus, Amsterdam, 1971, 125 blz.
10. S. P. Morse, *Marketing in de praktijk*, Kluwer, Deventer/NIVE, Den Haag, 1970, 236 blz., f. 18,50; oorspronkelijke titel: *The practical approach to marketing management*.
11. S. A. Six, *Industriële marketing*, Kluwer, Deventer/NIVE, Den Haag, 1970, 172 blz., f. 18,50; Oorspronkelijke titel: *Marketing in der Investitionsgüterindustrie*.

Wijze van beoordeling

Ook de marketing wordt een breed en diep vak. In deze bespreking worden elf publikaties besproken die ons bereikten, hetzij op initiatief van de uitgever, hetzij op mijn verzoek. De bespreking is geen volledig overzicht over wat recent in Nederland verscheen; ook is ze geen willekeurige steekproef; ze geeft dan ook geen representatief beeld. Toch blijkt uit deze greep de breedte en diepte van de marketing.

De verscheidenheid laat zich als volgt indelen:

methode: verbaal/kwantificerende/wiskundig;
marketinggebieden: reclame/andere/alle;
diepgang: praktisch/theoretisch/fundamenteel;
vormgeving: foto's/andere illustraties/alleen tekst;
uitvoering: boek/paperback en andere vormen/losbladige uitgave.

Ten einde u niet te vermoeien en omdat ik toch mijn taak als recensent wil volbrengen, volgt hier het schema van de beoordeling:

algemeen: uitstekend/zeer goed/goed;
begrijpelijkheid voor buitenstaander: moeilijk/tamelijk/gemakkelijk;
nieuw voor vakman: veel nieuws/enig nieuws/compilatie.

Aan de hand van deze twee schema's kan de bespreking van iedere publikatie nu kort zijn. Waarbij ik van tevoren graag zou willen opmerken dat schrijver dezes weliswaar beoordeelt, maar dat doet vanuit zijn slechts beperkte ervaring.

De Nederlandse uitgaven

Het *Cebuco-vademecum* geeft een kwantitatief beeld van Nederland ten behoeve van de marketing-man; het is praktisch, bevat foto's en is losbladig. Het is een zeer goede bron voor regionale marktgegevens, met een originele goed toegankelijke systematische indeling van Nederland: de zgn. Cebuco verzorgingsgebieden en verzorgingscentra, die door vele bedrijven en reclamebureaus wordt gebruikt.

Ik mis wel enige gegevens, zoals bijv. een statistiek over de nieuwbouw van woningen, over instellingen, als scholen en ziekenhuizen, en over beoefenaars van vrije beroepen — waarlijk marktsegmenten van belang voor veel bedrijven. Het is te hopen dat deze dingen wel in de nieuwe druk van het *Vademecum* staan, die dezer dagen aan de markt zal komen. Voorts heeft mijn exemplaar geen inhoudsopgave. De cartografie is bepaald slecht.

van niet-relevante uitgavenmutaties opvalt, worden vroegere overschrijdingen wel gesignaleerd, maar niet gecompenseerd. Een stringente handhaving van de structurele norm vereist ons inziens dat er voor de overschrijding compensatie wordt gezocht in de komende begrotingsjaren. Tenslotte achten wij het van belang dat de keuze van een conjunctureel evenwichtig basisjaar en het vermijden van conjuncturele schommelingen, zoveel mogelijk worden benadrukt door de ruimte vast te stellen als een gemiddelde over een aantal jaren (exclusief eventuele bijstelling wegens prijsstijging).

Het bovenstaande is mede van belang in verband met het voorstel van de Commissie van Economische Deskundigen van de SER de ruimte toch op 6% te handhaven. Ook bij zo'n — te ruime — norm, moet men zich aan de regel houden. Het verschil tussen een 5%- en een 6%-norm is maar f. 312 mln. en wanneer de overschrijding f. 382 mln. is of wellicht nog meer, wordt het vaststellen van een ex ante norm geheel zinloos.

A. H. A. van der Meer

De bundel van Van Doorn e.a. bevat hoofdzakelijk verbale opstellen over de maatschappelijke plaats van de marketing. Hij gaat vooral over de verhouding consument-marketing (A. van der Zwan en J. A. A. van Doorn) en ook over de driehoeksverhouding met de overheid: de overheid in de zin van beïnvloeder van marktmacht (H. A. van Stiphout), waarbij men tendeert naar het geven van meer potentie aan de consument. Vooral de reclame wordt zeer gedegen besproken door P. H. van Westendorp, die op grond van talloze onderzoeken veel van de kritiek op de reclame kan terugvoeren tot folklore en stereotypie. De bundel is theoretisch, niet geïllustreerd en heeft de vorm van een paperback. Mijn waardering voor de inhoud is: goed; de tekst is niet gemakkelijk leesbaar en bevat enig nieuws voor de vakman. De waarde van het boek ligt vooral in de analyses die het wijdt aan de functie van de marketing in de moderne maatschappij met zijn grote afstand tussen producenten en consumenten.

Van Eunen en Holzhauer hebben in de twee genoemde werken een gebouw opgetrokken van materiaal om het vak te leren. Hier en daar kwantificerend, vooral in het vraagstukkenboek, behandelen de schrijvers de marketing in al haar facetten, maar toch vooral vanuit hun ervaring bij het reclamebureau. Ze zijn theoretisch in de behandeling van de communicatie en tegelijk praktisch als leermeesters. Het „rijkgeïllustreerde” werk- en praktijkboek is losbladig, een vormgeving waarvan ik verwacht dat ze haar doel — de gemakkelijke hanteerbaarheid — voorbij zal schieten.

Overigens zijn de talrijke voorbeelden zeer duidelijk tot magnifiek. Daardoor is de stof zeer begrijpelijk; voor de vakman staat er mijns inziens weinig echt nieuws in. Het gedrag van de consument en de beïnvloedingsmogelijkheden van de consument worden duidelijk uiteengezet. Door zijn systematische opzet gaat mijn voorkeur uit naar het werk- en praktijkboek, eerder dan naar het boek over het consumenten-gedrag.

De paperback van Nijman en Van der Wolk, is een verbaal en praktisch ingestelde bundel van artikelen over de commerciële beleidsvoering die eerder in *Intermediair* verschenen. Hij bevat enige illustratieve figuren. De bundel is een voor een niet-vakman gemakkelijk leesbaar en goed leerboek van enkele terreinen van de marketing; de vakman vindt er hier en daar enige originele uiteenzettingen in. De bewerking is hier en daar wat slordig, zo is de artikelvorm soms niet bijgewerkt (blz. 146: waar verwezen wordt naar een bepaald nummer van *Intermediair* „waarin het vorige hoofdstuk verscheen”), op blz.

94 en 104 komen identieke figuren voor. De ondertitel van het boek is beter dan de titel zelf.

Het boek van Tiemstra biedt veel meer informatie. Het is een compilatie, het is verbaal en gelardeerd met de uitkomsten van veel onderzoeken, die het terrein van de gehele marketing bestrijken. Theoretisch gaat het boek niet diep. De illustraties in deze paperback beperken zich tot tabellen. Ik rangschik het onder de goede vakliteratuur, dat niet al te gemakkelijk is voor de beginneling, en voor de vakman een encyclopedisch karakter draagt. De vele onderzoeken die de schrijver in zijn tekst aanhaalt en bespreekt, meestal drie soms vier per pagina, maken de stof niet altijd prettig leesbaar.

Het artikel van Verdoorn geeft de stand van zaken met betrekking tot de bijdrage die de marktanalyse thans kan leveren voor de afzetprognose van een produkt. De aanpak is fundamenteel mathematisch en gericht op de gehele mix. Van enkele variabelen en parameters wordt kwantitatieve informatie gegeven. De 15 bladzijden — inclusief een voor de literatuur-opgave — geven een uitstekend inzicht in datgene wat de bedrijfseconometrie thans vermag ten behoeve van een centraal vraagstuk van het marktbeleid: de afzetprognose als basis voor het verkoopplan. Het stuk is moeilijk voor de niet-wiskundige; voor de marktanalist is de gegeven opstelling nieuw.

Boeken uit het buitenland

De twee boeken van Kuhlmann, waarvan één samen met Meyer-Dohm, behandelen in principe hetzelfde. De betoogtrant is verbaal, de marketing wordt vooral uit het communicatie-aspect behandeld, maar dat wordt dan ook op theoretisch vrij diepgaand niveau gedaan. Er staan enkele figuren en tabellen in de boeken; de paperback geeft eerst de Duitse versie en dan de Nederlandse vertaling (door wie?) van het VEA preadvies. De theorie van Kuhlmann lijkt interessant voor de vakman en is moeilijk voor de buitenstaander. Met name de informatie-theoretische functies worden te gemakkelijk geïntroduceerd.

De paperback van Morse is verbaal, behandelt alle marketingaspecten en inderdaad zoals de Engelse titel zegt: ook managementkanten; is praktisch; hier en daar komen enkele cijfers, tabellen en schema's voor. De schrijver heeft er zijn ervaring als docent aan een instituut voor marketing-organisatie in neergelegd. Als zodanig is het zeer goed en gemakkelijk begrijpbaar voor iedereen en geeft voor de vakman wel wat nieuws.

Ook de paperback van Six is verbaal; hij behandelt in principe alle marketing-activiteiten, is praktisch, geeft bijna geen cijfers, laat staan formules, maar wel (organisatie-)schema's. Dit boekje gaat niet diep en is daardoor een goede inleiding voor de beginneling. De vakman mist veel; zo wordt het prijsbeleid in ruim twee bladzijden afgedaan. Het marktonderzoek wordt eveneens summier afgedaan.

Overigens hebben deze vertalingen de gebruikelijke nadelen: een vreemd referentiekader, ons niet aansprekende voorbeelden en een andere literatuurachtergrond. Voorts zijn de vertalingen nooit puntgaaf, kunnen dat ook niet zijn. Zo komt in het boek van Six (blz. 23) het begrip „behoefedragers” voor, waaronder verstaan wordt „elke natuurlijke of rechtspersoonlijke marktparticipant die enigerlei artikel zoekt”; wij zouden — dacht ik — over „prospect” spreken.

Desalniettemin is het nuttig als literatuur over gespecialiseerde onderwerpen beschikbaar komt voor hen die de desbetreffende taal niet machtig zijn; zolang er althans nog niet voldoende origineel-Nederlandse uitgaven beschikbaar zijn.

Is marketing opgepoetste reclame, wetenschappelijke verkoop, of duur advieswerk?

Wat valt nu in het algemeen in deze literatuur op? Allereerst dat men nog niet geheel heen is over de drempel van de maatschappelijke erkenning. Men vecht nog tegen al of niet vermeende tegenkrachten — zo de bundel van Van Doorn c.s. en daarin vooral het opstel van Van Westendorp. Voorts valt op dat de visie op het begrip marketing nog niet eenduidig is. In deze boeken komen verschillende opvattingen voor.

Allereerst de opvatting van de reclame-praktijkman: hij ziet de marketing als reclame aangevuld met onderzoekachtergrond en advisering op het gebied van de prijzen, de distributie en het produkt, vooral de verpakking; de communicatie blijft centraal (Van Eunen en Holzhauer, Kuhlmann). In deze opvatting is de marketingman de onpraktische „egghead”.

Dan is er de visie van de economen, zowel de algemene economen als de klassieke bedrijfseconomen (Tiemstra, Verdoorn); zij zien de marketing als een randgebied van de economie; marketing is ongeveer gelijk aan de commerciële economie; de marketing is opgenomen in de decision-tree van de onderneming en houdt zich bezig met de afzet en de ruil. Alles begeleid door zowel desk-als field-research.

Dan de buitenstaander-burger (komt in Van Doorn e.a. ter sprake): die ziet de marketing als een soort wetenschappelijke reclame, zo mogelijk nog

doortrapper, met uitgekookte verkoop-technieken en voet-tussen-de-deur-praktijken.

In vele niet-industriële kringen komen deze opvattingen voor; zo bijvoorbeeld in ambtelijke. Nu evenwel overheidsbedrijven als KLM, PTT en NS duidelijk omgegaan zijn op de marketingtoer en naast zichzelf ook de consument zijn gaan zien, en nu ook de gewone „administratie” via het profijt-beginsel wordt geconfronteerd met een meer bewust beleid t.a.v. de prijs, het produkt en de communicatie, wordt het hoe langer hoe moeilijker te ontkomen aan het feit dat de marketing bij het vervullen van overheidstaken even goed van toepassing is. Zo is marketing ook gebruikt door Servan-Schreiber, de

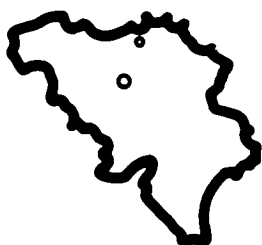
Kabouters en G. K. van het Reve (zie: Van Doorn e.a.) voor hun doelen.

In deze boeken kwam ik niet de opvatting van de ouderwetse zakenman, industrieel of handelaar tegen, die de marketing ziet als een duur specialisme, die je voor ingewikkelde problemen wel eens kunt inschakelen, maar waarbij je wel het gevaar loopt dat de zaak nog moeilijker wordt dan zij al was. Waarmee de marketingadviseur zich speciaal bemoeit, is niet zo duidelijk. Naast de accountant, de PR-man, de organisatie-adviseur, de bankman en de advocaat is hij een nieuwlichter. Hij doet iets aan de verkoop, maar het hoeft niets met de reclame te maken te hebben.

Gemeenschappelijk in veel van deze

opvattingen omtrent marketing is: ze gaat over de afzet, er komt onderzoek bij te pas; en — niet in deze boeken — marketing-mensen zijn „dure jongens”, hetzij in de zin van zwaar-wetenschappelijk, hetzij door de gewone poe-ha, hetzij door hun declaraties. Naast het verbeteren van deze image is er nog wel wat te doen aan de maatschappelijke erkenning van de marketing. Het gaat bij marketing in werkelijkheid namelijk niet om de afzet, maar om de klant. Het gaat niet om het onderzoek, maar om marktinzicht en/of om een operationeel advies. Tenslotte behoeft marketing niet duur te zijn, als je de kosten maar ziet tegen de achtergrond van de belangen die ermee zijn gemoeid.

L. A. van der Linden

Belgische kroniek

Conjunctuur en krediet in België

W. JANSSENS*

Het gaat de conjunctuur weer voor de wind in België. De binnenlandse vraag naar verbruiksgoederen is levendig en ook de investeringen, die lange tijd achterop bleven, trekken weer aan. De buitenlandse vraag versnelt gevoelig en bevestigt nog maar eens de competitieve kracht van de Belgische economie. Ook de overheidsbestedingen laten zich niet onbetuigd, want zij stijgen er maar lustig op los, ook al hoeft dat niet in de huidige situatie.

Er blijven nog wel enkele zwakke plekken: werkloosheid, trage heropleving van sommige streken enz. Ook de inflatie blijft een groot probleem, maar de maatregelen die men daartegen neemt hebben voornamelijk betrekking op de prijzenreglementering of op de monetaire politiek.

Het arsenaal van de instrumenten die de monetaire autoriteiten tijdens het jongste decennium gehanteerd hebben is bijzonder gevarieerd. In 1964 werden de handelsbanken voor de eerste maal verplicht een kasreserve aan te houden bij de Nationale Bank. Toch steunde in die periode de centrale bank voornamelijk op de kwantitatieve kredietaanwasbegrenzing om haar politiek ten uitvoer te leggen.

In de hoogconjunctuur aan het einde van de jaren zestig heeft de Nationale Bank verschillende nieuwe instrumenten

aangewend. Zo werden in 1969 herdisconto- en visumplafonds opgelegd aan de handelsbanken, met de bedoeling de mobilisatiemogelijkheden bij de centrale bank gevoelig te verminderen. Van dat jaar dateert ook de begrenzing van de nettopositie van de banken t.o.v. het buitenland. Deze maatregelen waren nog echter altijd bestemd om de kwantitatieve kredietaanwasbegrenzing kracht bij te zetten.

In 1972 zag het ernaar uit dat de Nationale Bank bij haar beleidsvoering geen gebruik meer zou maken van de kredietpolitiek. Nadat reeds in de zomer de handelsbanken daartoe een protocol hadden afgesloten met de monetaire overheden, hebben zich op 11 november ook de publieke kredietinstellingen en de particuliere spaarkassen verbonden een renteloze kasreserve bij de Nationale Bank te deponeren.

Intussen zijn er echter weer enkele maanden verlopen en het blijkt wel dat sommige kredietinstellingen er niet zo erg op gesteld zijn het afgesloten protocol, dat binnen enkele weken vervalt, te verlengen. Of de Nationale Bank dan niet terug zal grijpen naar de kwantitatieve kredietaanwasbegrenzing is niet zeker. Intussen is het echter wel een feit dat de kredietaanwas niet zo bijzonder groot is.

Volgens de laatste beschikbare cijfers is het groeiritme voor het geheel van de *benuttigde* kredieten door de kredietinstellingen verleend iets geringer dan 13% op jaarbasis, hoewel het ritme geleidelijk optrekt. Bij de handelsbanken ligt het wel hoger, terwijl het bij de publieke kredietinstellingen en de particuliere spaarkassen een beetje achterop blijft, daar de investeringen en de woningbouw niet zo snel gestegen zijn in de laatste jaren. Wat sommigen echter zorgen baart is het groeiritme van de *kredietopeningen*, waarvan echter geen cijfers worden gepubliceerd.

Men vreest waarschijnlijk wel een beetje vroeg dat de kasreserve weinig effect gehad heeft, daarbij vergetend dat de niet-bancaire financiële instellingen slechts vanaf eind november aan de kasreserveverplichting onderworpen waren. Mogelijk hebben de ondernemingen ook hun conjuncturele „voorraad kredietopeningen” een beetje opgedreven om zeker te zijn dat latere beperkingen niet al te veel vat op hen zouden hebben en ook om te anticiperen op rentestijgingen.

De scherper wordende concurrentie

* De auteur is medewerker van de Kredietbank in Brussel.

tussen de financiële instellingen heeft ook wel meegebracht dat een kredietopening wel gemakkelijker dan voorheen wordt toegestaan. Ook in België wordt het voor een „huisbank” steeds moeilijker zich schrap te stellen wanneer andere banken ongevraagd krediet aan huis bezorgen. Maar dit betekent nog niet dat de kredietbenutting even sterk toeneemt. Mocht de kwantitatieve kredietaanwasbegrenzing er toch komen dan rijst de vraag of alle kredieten eraan zullen worden onderworpen, d.w.z. ook de investeringskredieten, de kredieten voor financiering op middellange termijn van export en de kredieten voor woningbouw (voornamelijk voor de sociale sector).

Als de Nationale Bank het voor het zeggen heeft, zullen vermoedelijk wel alle kredieten worden begrensd. Immers, in de tekst van het protocol van november staat de volgende tekst die duidelijk de visie van onze centrale bank aangeeft:

„De kaspositie van een economisch subject is immers een homogene entiteit die kan worden gestijfd door aanbrenghen in diverse vormen naargelang van de kredietsoorten die het meest toegankelijk zijn”.

M.a.w. bij uitsluiting van bijv. de investeringskredieten uit de aanwasbegrenzing wordt gevreesd dat heel wat bedrijfskredieten die vacht zullen aan-

trekken. Maar dit belet niet dat de drie bovenvermelde kredietvormen verwoede voorstanders hebben die hen uit de aanwasbegrenzing uitgesloten willen houden.

De vraag of de benuttigde dan wel de geopende kredieten moeten worden begrensd is ook nog niet definitief beslecht. De voorstanders van de laatste methode kunnen aanvoeren dat het toestaan van een *kredietopening* aan een onderneming of particulier toelaat bestellingen door te geven die het economisch leven stimuleren. Zij die beweren dat de omloop van de *benuttigde kredieten* moet worden begrensd, plaatsen zich op het standpunt dat slechts de effectief gecreëerde of aangewende liquiditeit moet worden beperkt.

Voor de banken is het intussen niet zo gemakkelijk, wanneer de begrenzing terugslaat op de benuttigde kredieten, de gestelde normen te eerbiedigen als plotseling een aanzienlijke verhoging optreedt van de benuttigings- of uitputtingscoëfficiënt, d.w.z. de verhouding tussen benuttigde en geopende kredieten. Vermoedelijk zullen wij in de eerstkomende weken meer vernemen.

W. Janssens

Boeken nieuws

CBS: Scheepsbouw 1969. Produktie-statistieken, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1972, 35 blz., f. 5,50.

In deze uitgave zijn vele gegevens opgenomen over onderwerpen als afzet en produktie, inkopen en gereedgemaakt nieuwbouw in de scheepsbouw.

CBS: Statistiek der rijksfinanciën. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1972, 127 blz., f. 17,50.

Deze publikatie bevat cijfermateriaal over uitgaven en middelen van de subsector rijk alsmede gegevens over staatsbedrijven en rijksfondsen.

Economisch- en sociaal-historisch jaarboek. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1972, 331 blz.

Het jaarboek bestaat uit een elftal artikelen over onderwerpen uit de economische geschiedenis. De uitgave staat onder auspiciën van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief.

GRONTMIJ DE BILT VRAAGT

voor haar afdeling
RUIMTELIJKE ORDENING
een

medewerker

die qua instelling en opleiding gekwalificeerd is om in teamverband, in het kader van regionale procesplanning, mede te werken aan de bouw en het testen van integrale, mathematische modellen.

De voorkeur gaat uit naar een functionaris die is afgestudeerd in de ruimtelijke economie en ervaring heeft op het gebied van de toepassing van ruimtelijke modellen.

Aan belangstellenden wordt op hun verzoek een sollicitatieformulier toegezonden.

„Grontmij”, Grondverbetering- en Ontginningmaatschappij n.v., afdeling Personeelszaken, De Holle Bilt 22, De Bilt, tel. (030) 76 25 11.

In het geweer
komen.

Wat mag u van een goed vaktijdschrift verwachten? Akkoord, nauwkeurige informatie. Maar vaak ook een verdediging van belangen. In het geweer komen als het nodig is. Zoals ook u in het geweer komt om uw verkoop te stimuleren. In dit **NOTU***-vaktijdschrift plaatst u voltreffers.

* Nederlandse Organisatie van Tijdschrift-Uitgevers

**Masius & D'Arcy-MacManus
behandelt Kitekat, Whiskas, Chappi,
Frolic, Katkins, Loyal, Ultra Brite,
Palmolive, Cadum, Foliage, Spri,
Ajax, Rémy Martin, Bobadilla, Haig,
Mobil, Océ-van der Grinten, Hoover,
Evian, Veuve Clicquot, Agro International,
Jordan, Binella, Berec, Lesney,
Sellotape, Niemeyer Gala, Vauxhall,
Ranger, OK-cars, Bedford, Qantas,
Simoniz en Wilkinson Sword.**

Masius & D'Arcy-MacManus? Nooit van gehoord!

Toch behoren wij tot de vijftwintig grootste reclamebureaus van Nederland.

En komt u ons op de vierde plaats tegen bij de tien belangrijkste televisiereclamebureaus in dit land.

Waaruit u mag concluderen, dat wij een Zeer Goede Bekende zijn van de S.T.E.R.

Waaruit u niet de conclusie mag trekken, dat wij betere tijden krijgen toegewezen.

Maar waaruit u wèl mag opmaken, dat wij in de loop der jaren een respectabele know how in TV hebben vergaard.

Waarschijnlijk zijn wij één van de weinige middelgrote bureaus die zijn productiebelangen door een eigen agency-producer laat behartigen.

Standaardprocedure is ook het M&DM Werkplan: een denk-discipline-in-vier-fasen die de voorspoedige oplossing van het reclameprobleem aanmerkelijk bevordert.

Teneinde de communicatieve waarde van één of meerdere TV-concepten in een vroeg stadium te testen, kunnen wij onze storyboards op video vastleggen. Consumenten zien dit gefilmde storyboard op de beeldbuis en vertellen ons hun reacties.

Nu we het toch over pretesten hebben: wij zijn daar zeer op gesteld. Veelal behoort de pretest tot één van de standaardprocedures, die wij bij het ontwikkelen van campagneconcepten hanteren.

Wij geloven in de Onopgesmukte Organisatie. Duimendraaiende funktionarissen, die alleen bij The Big Show opdraven, zijn taboe. U treft bij ons geen New Products Group, geen PR-unit, geen Workshop.

Wij zijn realisten. Bezig met een hard, een moeilijk vak. Wij zien het als onze taak om elke reclamegulden van onze opdrachtgevers harder voor hun te laten werken. Meestal lukt dat.

Wij zijn Masius & D'Arcy-MacManus. Als u komt praten, praat u met professionele reclamemakers.

M&DM: Geen nieuw bureau. Wel een beter bureau.

Masius & D'Arcy-MacManus B.V.

Amstelveen. Prof. J.H. Bavincklaan 3, Postbus 380. Tel. 020-454251.

OECD: Reviews of national science policy - Iceland. OECD, Parijs, 1973, 159 blz., \$ 4.25.

Dit boek is de vijftiende publikatie in de serie reviews of national science policies en bevat de resultaten van een onderzoek dat door een OECD-commissie over IJsland is samengesteld.

Verenigde Naties: The European economy from the 1950s to the 1970s. Verenigde Naties, New York, 1972, 133 blz., \$ 3.50.

Deze uitgave bevat o.a. hoofdstukken over trends in de internationale handel van Europa, over structuurveranderingen in de landbouw, over vraag naar en aanbod van hout en over de vraag naar energie.

esb

Mededeling

Crisis in de economische theorie

Op 9, 10 en 11 mei organiseert de Vereniging van Economie Studenten aan de Vrije Universiteit (VESVU) een congres over de „Crisis in de economische theorie” in de Aula van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Het programma luidt:

9 mei:

- Prof. J. G. Knol: Opening en inleiding;
- Andrew Glyn: Practical social and economic problems and economic theory;
- Prof. Joan Robinson: The Crisis in Economic Theory.

10 mei:

- Drs. W. G. Boerboom: De rol van de

postulaten in de economische wetenschap;

- Prof. E. Mandel: Economische theorie en Ecologische crisis;
- Debat over de fundamenteen van de economische wetenschap tussen Prof. D. B. J. Schouten en Prof. E. Mandel;
- toneelgroep „Proloog”: Breken en Bouwen.

11 mei:

- Prof. B. Goudzwaard: Economische groei en economische theorie;
- Drs. J. Visser: Methodologische problemen in de maatschappij-wetenschappen, in het bijzonder de economische wetenschappen;
- forum van medewerkers en studenten van verschillende universiteiten - evaluatie.

Aanmelding en inlichtingen: VESVU, kamer 1A-17, Hoofdgebouw Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, tel.: (020) 48 46 29 of 48 46 36. Kosten: f. 4,50 (VESVU-leden f. 2,50) voor 3 dagen + f. 2 voor de brochure.

Op ons hoofdkantoor te Amsterdam kan worden geplaatst een

bedrijfs- ekonoom

voor de **BEDRIJFSEKONOMISCHE AFDELING**. Deze stafafdeling is belast met gevarieerde taken op het gebied van resultatenanalyse en -prognose, budgettering en bedrijfseconomische research; een en ander ter ondersteuning van het bedrijfsbeleid op hoofdkantoor en kantoren.

Voor de taakuitvoering is van bijzonder belang het goed kunnen analyseren en interpreteren van cijfermateriaal, alsmede stylistische vaardigheid bij het rapporteren. Leeftijd 25 - 35 jaar.

Belangstellenden wordt verzocht schriftelijke sollicitaties te richten aan de afd. personeelszaken, t.a.v. de heer W. J. van de Wall Perné, postbus 1800 te Amsterdam. Telefoon 020 - 21 13 00, toestel 2123.

NMB

NEDERLANDSCHE MIDDENSTANDBANK